Розділ ІІ. Ксенофобія як явище в сучасному суспільстві

Прояви нетерпимості до людей, які відрізняються від більшості представників певної групи осіб кольором шкіри, формою очей, національністю, уподобаннями, релігійними переконаннями тощо, в сучасному суспільстві характеризуються ємним терміном "ксенофобія" (*від грец. "xenos" – чужий, сторонній і "phobos" – страх*). **Ксенофобія –** прояв нав'язливого страху, ворожості стосовно чужинців чи чужоземного, нетерпимості та неприязні до представників іншої нації, віросповідання, культури, національності, іноземців чи мешканців інших регіонів, а також до чогось незнайомого, незвичного, чужого. Найбільш серйозним і поширеним проявом ксенофобії вважається расизм.

У сучасних умовах ксенофобія як прояв етнічної і політичної нетолерантності є соціально-політичною проблемою майже кожної країни. Глобалізаційні процеси активізували міграцію, змінили етнічний склад більшості сучасних країн, посилили уніфікацію та зумовили стирання відмінностей між регіонами. Але категорія етносу виявилася стійкішою від глобалізації. У доповіді Комісії ООН з прав людини констатувалося, що практично в кожному регіоні світу протягом останніх років спостерігається швидке зростання випадків проявів нетерпимості, дискримінації, расизму і ксенофобії у формі відкритого насильства, які, зокрема, спрямовані на мігрантів. Міграційні процеси змінюють етнічний склад більшості сучасних країн, що досить часто призводить до міжетнічного напруження, конфліктів з мігрантами, відродження расизму та спалахів ксенофобії, які складно спрогнозувати та контролювати. За даними Європейського моніторин-

У Звіті ОБСЄ 2008 року "Толерантність і недискримінація"[8] були відображені такі основні проблеми в сфері протидії ксенофобії:

- *зростання злочинів на ґрунті ненависті та інші прояви нетерпимості у формі насильства;*
- *проблеми щодо забезпечення права на свободу совісті, з якими стикаються особи, релігійні громади та держави-учасники;*
- *наявність негативних етностереотипів, які можуть бути підставою для злочинів.*

[8] "Толерантність і недискримінація" БІПД ОБСЄ (2008) (ODIHR Annual Report 2008 / Tolerance and Non-discrimination).

гового центру расизму і ксенофобії (EUMC), тільки у 2006 році в деяких державах-членах ЄС кількість проявів расизму збільшилася на 25%[9].

Україна не є винятком. Традиційно вважається, що українці ставляться толерантно до представників інших етносів. Однак дані соціологічних опитувань свідчать про зростання рівня ксенофобії в українському суспільстві. Протягом останніх років залишається значною кількість випадків насильства та вандалізму на релігійному, етнічному та расовому ґрунті.

Такий стан речей вимагає належного реагування з боку правоохоронних органів і, насамперед, органів прокуратури України, які несуть відповідальність за забезпечення стану законності в державі. Так, органи прокуратури України здійснюють нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство (пункт 3 частини 1 статті 121 Конституції України); додержанням і застосуванням законів України, зокрема законів про недоторканність особи, соціально-економічні, політичні, особисті права і свободи громадян, захист їх честі і гідності та законів, що стосуються міжнаціональних відносин (частина 1 статті 19 Закону України "Про прокуратуру"[10]); слідчими прокуратури провадиться досудове слідство у справах про злочин, передбачений статтею 161 КК України (частина 1 статті 112[11]).

Таким чином, органи прокуратури відіграють провідну роль у протидії проявам ксенофобії в Україні.

[9] Оптимізація державної політики щодо попередження та протидії проявам ксенофобії та расизму в Україні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://old.niss.gov.ua/Monitor/September09/17.htm.

[10] Закон України "Про прокуратуру". – Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 53. – Ст. 793.

[11] Кримінально-процесуальний кодекс України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1002-05.

1. Загальна оцінка стану ксенофобії в ракурсі діяльності правоохоронних органів України

На підставі аналізу звітів неурядових і міжнародних організацій щодо проблеми ксенофобії в Україні можна виділити такі основні:

- небажання влади визнавати існування расизму в Україні;
- нестача офіційної статистики щодо кількості інформації про расистські інциденти чи кількості засуджених за расистські злочини;
- нехтування визнанням расистського підґрунтя у скоєних злочинах та покарання за них як за звичайні злочини;
- часте ігнорування міліцією повідомлень про расистські напади;
- расистське ставлення з боку деяких співробітників правоохоронних органів;
- серед представників міліції і прокуратури відсутнє розуміння того, чому такі злочини є не лише злочинами проти конкретної особи, а спрямовані проти всього суспільного ладу;
- непряма дискримінація з боку представників державної влади через надмірний контроль за расовими ознаками, включаючи часті перевірки документів, зняття відбитків пальців та фотографування.

Як свідчить наведений перелік проблем, більшість із них стосується діяльності правоохоронних органів у сфері запобігання та протидії проявам ксенофобії в Україні. У вересні 2011 року Україна звітувала перед Комітетом ООН з ліквідації расової дискримінації щодо виконання положень Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. За результатами оцінювання звіту України та альтернативних звітів[12] щодо України з боку неурядових та міжнародних організацій було сформовано 19 зауважень та рекомендацій для України, шість з яких стосувалися різних аспектів діяльності правоохоронних органів.

- ***Відновити діяльність Міжвідомчої робочої групи з протидії ксенофобії та етнічної і расової нетерпимості, в тому числі механізмів розслідування та боротьби з етнічними злочинами.*** *У зв'язку з цим Комітет ООН з ліквідації расової дискри-*

[12] Див.: Альтернативна доповідь щодо виконання Україною Міжнародної конвенції ООН про ліквідацію усіх форм расової дискримінації. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://helsinki.org.ua/index.php?id=1312376836.

мінації щодо виконання положень Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації навів інформацію стосовно того, що Державний комітет з питань національностей та релігії, Міжвідомча група з протидії ксенофобії, етнічної та расової нетерпимості та окремі департаменти Міністерства внутрішніх справ з розслідування та боротьби з етнічними злочинами припинили функціонування у 2010 році.

- ***Поліпшити та застосувати відповідні методики для збирання поточної інформації стосовно жертв расової дискримінації …, в тому числі кількість і характер порушених справ з расової дискримінації, визнань провини, ухвалених вироків.*** *Відсутність доступної для суспільства і навіть внутрішньовідомчої статистики щодо вчинених злочинів на ґрунті нетерпимості завжди спричиняла підвищену стурбованість з боку неурядових та міжнародних організацій. Основною проблемою є різниця між офіційними статистичними даними МВС України щодо злочинів, які вчиняються на ґрунті нетерпимості, та даними неурядових організацій, що здійснюють моніторинг проявів актів насильства щодо осіб, які належать до категорій так званих "візуальних меншин", тобто тих, хто за своєю зовнішністю виділяються серед більшості населення України (представники негроїдної або азіатської раси тощо). Такий моніторинг уже декілька років здійснюється неурядовою організацією Конгресом національних громад України*[13]*. У 2010 році за офіційними даними МВС було зареєстровано два злочини за профільною статтею 161 КК України "Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або релігійних переконань" і жодного вбивства, однак за даними моніторингу громадських організацій від насильницьких дій постраждали 18 осіб, одну з них убито. Найбільш показовою є статистика за 2008 рік, коли за даними МВС України було зареєстровано 7 злочинів за статтею 161 КК України, з них 3 вбивства і 2 спричинення тілесних ушкоджень різної тяжкості, а за даними Комітету національних меншин від насильницьких дій у цей же період постраждали 84 особи, з них 4 було вбито.*

  Слід зауважити, що у 2009 році до КК України були внесені зміни, за якими передбачається відповідальність за злочини проти особи, до кваліфікуючих обставин було віднесено вчи-

[13] Див.: Моніторинг проявів ксенофобії та расизму в Україні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kngu.org

нення злочину з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, а також було внесено зміни до статті 300 КК України, яка встановлює відповідальність за ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію. Однак за офіційною інформацією МВС України чинними нормативними документами не передбачено ведення статистичної звітності за заявами та скаргами громадян щодо фактів ксенофобії та расизму, у тому числі стосовно працівників органів внутрішніх справ, а також щодо порушених і розслідуваних справ за статтями 115, 121, 122, 126, 127, 129 та 300 КК України.

- ***Гарантувати рівні права та свободи від дискримінації всім особам (у тому числі згідно зі статтею 161 КК України), які підпадають під її юрисдикцію.*** *У цьому випадку йдеться про неоднозначне тлумачення змісту статті 161 КК України "Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або релігійних переконань". Деякі фахівці неурядових організацій в одному з альтернативних звітів зазначили, що дія статті 161 КК України поширюється лише на громадян України, але не на апатридів та іноземців, аргументуючи це тим, що у тексті статті вживається термін "громадянин", а не "особа". Важко погодитися з таким вузьким тлумаченням цієї статті, оскільки стаття 24 Конституції України гарантує громадянам право на захист від дискримінації за ознаками "раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового статусу, місця проживання, за мовним та іншими ознаками", а стаття 26 Конституції України гарантує іноземцям та особам без громадянства, "котрі перебувають в Україні на законних підставах", такі ж права й свободи, як і громадянам України. Відповідно до статті 8 Основного Закону України конституція має найвищу юридичну силу, всі закони повинні відповідати їй, норми Конституції України є нормами прямої дії.*
- ***Комітет наполягає на тому, щоб держава-учасниця вжила невідкладних заходів щодо ефективного розслідування заявлених злочинів на ґрунті ненависті та забезпечила запобігання расовому або етнічному профілюванню з боку міліції під час перевірки документів іноземців або так званих видимих меншин.*** *Зокрема, Висловлено занепокоєність з приводу зневажливого ставлення органів виконавчої влади та їх небажання визнати расистський або дискримінаційний характер*

злочинів на ґрунті ненависті, в тому числі повторювані випадки етнічного та расового профілювання з боку міліції, внаслідок чого більшість заяв щодо злочинів через ненависть залишається без належного реагування. Проблеми розслідування злочинів на ґрунті нетерпимості і в діяльності органів внутрішніх справ розглядаються нижче.

- ***Ретельно відслідковувати діяльність екстремістських організацій та вживати правових … заходів з метою запобігання їх реєстрації, а також припинення їх діяльності у випадках потреби, для забезпечення захисту іноземців та представників "видимих меншин" від будь-яких проявів насилля.*** *Зазначена рекомендація була надана у світлі поновлення діяльності екстремістських організацій, таких як "Соціальна Національна Асамблея" та "Патріот України", про що свідчать повторювані напади молодих екстремістів на іноземців і представників видимих меншин.*
- ***Рішуче протистояти діяльності екстремістських організацій, в тому числі в Інтернеті, та вжити освітніх і інформаційно-просвітницьких заходів з метою запобігання та перешкоджання залученню молоді до лав екстремістських організацій та рухів.*** *Зазначену рекомендацію було надано у зв'язку з активізацією інформаційно-просвітницької та пропагандистської діяльності екстремістських організацій, які поширюють свої ідеї серед молоді через соціальні мережі.*

Таким чином, сформовано основні напрями діяльності правоохоронних органів у сфері протидії ксенофобії. Деякі з них мають винятково законодавчий, організаційний або політичний характер (наприклад, забезпечення належної статистики або відновлення діяльності міжвідомчої групи), і їх запровадження не залежить від конкретного слідчого або прокурора. Однак інші рекомендації стосуються щоденної діяльності прокурорів із нагляду за додержанням законів співробітниками органів внутрішніх справ (як тих, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, провадять дізнання та досудове слідство, так і тих, які охороняють громадський порядок) та діяльності слідчих з розслідування кримінальних справ за статтею 161 КК України. Важливим аспектом у діяльності правоохоронних органів у цій сфері є профілактика і попередження порушень прав і свобод громадян. Вчасне виявлення причин та осередків можливих конфліктів і вжиття заходів з їх усунення є доволі ефективними заходами з недопущення масових порушень громадського порядку, відкритого протистояння, громадської непокори та

інших небезпечних наслідків, до яких можуть призвести міжнаціональні, міжетнічні, міжрелігійні та інші конфлікти ксенофобського характеру.

Іншим важливим напрямом діяльності з протидії ксенофобії є оперативне реагування на виниклі конфлікти та інформування громадськості про вжиті заходи. Аналіз звітів неурядових та міжнародних організацій свідчить про те, що найбільш гострою проблемою ксенофобії в Україні є не стільки її поширеність, скільки ігнорування такої проблеми представниками державної влади, у тому числі прокурорами, слідчими, співробітниками правоохоронних органів, запевнення громадськості й міжнародної спільноти про її відсутність на тлі тривожних повідомлень з боку громадських організацій про ксенофобські випадки в державі. Безперечно, зазначене викликає стурбованість з боку громадських організацій і представників міжнародних інституцій. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне рекомендувати прокурорам під час інформування населення відповідно до статті 51-1 Закону України "Про прокуратуру" про стан законності та її зміцнення, наводити у відповідній доповіді результати діяльності та інформацію щодо запобігання і протидії проявам ксенофобії на відповідній території.

2. Характеристика злочинів, що вчиняються на ґрунті нетерпимості

Кримінальна відповідальність за злочини, які вчиняються з ксенофобських мотивів, передбачена декількома статтями КК України, про які йтиметься далі. З моменту прийняття у 2001 році нового КК України відповідальність за будь-які злочини, вчинені на ґрунті нетерпимості, встановлювалася статтею 161 КК України. Згідно зі старою редакцією цієї статті відповідальність наставала за будь-які дії, пов'язані з порушеннями прав громадян залежно від раси, національності, релігійних переконань тощо. Зміст зазначеної статті викликав багато нарікань щодо складності доказування прямого умислу та конструкції правової норми. Про певні проблеми із застосуванням цієї статті свідчить і статистика. У період з 1991 до 2010 року в Україні було зареєстровано лише 42 злочини (у 1991-2003 роках – 17 злочинів[14], з 2003 до 2010 року – 25 злочинів, від-

[14] Панькевич В.М. Проблемні аспекти об'єктивної сторони злочину, закріпленого у ст. 161 КК України // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2005. – №2. – Ст. 164-170.

повідальність за які передбачені статтею 161 (стаття 66 Кримінального Кодексу 1960 року)[15].

У 2009 році до КК України були внесені зміни, що встановлюють відповідальність за злочини проти життя і здоров'я особи, було додано кваліфікуючу ознаку: ***вчинення злочину з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості***. Також було змінено статтю 300 КК України "Ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості", до предмета кримінально-правового захисту якої віднесли також і твори, що пропагують расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію. Такий підхід мав забезпечити більш активне розслідування злочинів, які вчиняються з ксенофобських мотивів, оскільки вважалося, що вони приховуються за іншими складами злочинів. Однак на практиці виявилося, що такі зміни не дозволяють виокремити злочини, вчинені з ксенофобських мотивів, з масиву інших злочинів проти особи, оскільки зазначений мотив не є єдиною кваліфікуючою ознакою відповідної частини певної статті КК.

Злочини, які вчиняються на ґрунті нетерпимості, можна умовно поділити на три групи:

- насильницькі злочини, вчинені з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості;
- злочини на ґрунті нетерпимості, що пов'язані з порушеннями прав і свобод людини і громадянина та громадського порядку;
- інші злочини, вчинені на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату.

2.1. Насильницькі злочини, вчинені з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості

До категорії насильницьких можна віднести такі склади злочинів, відповідальність за які передбачено КК України:

- умисне вбивство (пункт 14 частини 2 статті 115 КК України);
- умисне тяжке тілесне ушкодження (частина 2 статті 121 КК України);

[15] Довідка ГСУ МВС України щодо розслідування злочинів за статтею 161 КК від квітня 2011 року

- умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (частина 2 статті 122 КК України);
- побої і мордування (частина 2 статті 126 КК України);
- катування (частина 2 статті 127 КК України);
- погроза вбивством (частина 2 статті 129 КК України).

Слід зауважити, що наведений вище перелік злочинів містить лише ті види насильницьких злочинів, які мають таку кваліфікуючу ознаку, як ***вчинення злочину з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості***.

Однак коло насильницьких злочинів, які вчиняються з мотивів нетерпимості, може бути набагато ширшим. Наприклад, статтею 161 КК України передбачено відповідальність за певні дії насильницького характеру, зокрема згідно з частиною 2 цієї статті – за умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або за образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, поєднані з насильством. Існує також чимало статей КК України, які передбачають відповідальність за насильницькі дії, вчинені з відповідних мотивів. У зв'язку з цим виникає запитання: про вчинення яких саме насильницьких дій ідеться в частині 2 статті 161 КК України? На думку фахівців з кримінального права, це спричинення потерпілому умисних тілесних

Способи вчинення цих видів злочинів і злочинів за іншими мотивами суттєво не відрізняються, однак мають певні особливості, обумовлені саме мотивами вчинення злочину, щодо місця, часу, знарядь вчинення злочинів та особи потерпілого і злочинця. Тобто механізм позбавлення життя людини або спричинення тілесних ушкоджень є однаковим у всіх випадках і не залежить від мотиву діяння. Основним елементом складу злочину, що відрізняє зазначену категорію від інших злочинів проти життя і здоров'я особи, є суб'єктивна сторона злочину, а саме мета та мотив злочинного діяння, які знаходять своє відображення в діях злочинця.

ушкоджень (частини 1 і 2 статті 125 КК України). Крім цього, у КК України передбачено відповідальність за зазначені дії, які спричинили тяжкі наслідки (частина 3 статті 161), а саме: вбивство через необережність (стаття 119), необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження (стаття 128), що фактично також є злочинами насильницького характеру[16].

Мотив нетерпимості може формуватися різними шляхами, залежно від особистого досвіду кожної окремої особи. У випадку з неповнолітніми це може бути ідеологічна обробка з боку лідерів націоналістичних угруповань, старших товаришів, друзів тощо. Багато залежить від настроїв у родині та близькому оточенні. Мотивом може також бути власний досвід.

- Слідами злочину, що свідчать про мотив нетерпимості, є: наявність надписів, малюнків (у тому числі графіті), які принижують національні, релігійні або інші почуття чи свідчать про те, що певний акт вчинили представники певного угруповання.
- Інформація про ксенофобські настрої, висловлювання та дії конкретної особи може бути отримана від друзів, знайомих або сусідів; у результаті аналізу прочитаних журналів, книжок, відвіданих Інтернет-сайтів, прослуханої

Наприклад, у Запорізькій області чоловік, якого, на його думку, безпідставно побили "вихідці з Кавказького регіону" у місті Сімферополі, змінив до них своє ставлення і став планувати помсту. Після повернення до рідного міста почав пропагувати неприязне ставлення до осіб – вихідців з відповідного регіону і підмовив знайомих на знищення майна (торговельного павільйону. В іншому випадку дівчина приєдналася до угруповання "скінхедів" і взяла участь у побитті іноземця, яке закінчилося вбивством, оскільки, за її словами, одного разу група вірмен майже не зґвалтувала її, а іншого разу її порізав ножем виходець з африканського континенту. Певний вплив також мають відповідні публікації (мова ворожнечі), книжки, відеофільми, музика.

[16] Зінченко І.О. Деякі проблеми кримінальної відповідальності за злочин, передбачений ст. 161 КК України // Проблеми законності. – 2009. – 106. – Ст. 148-156 (Ст. 154, 156).

музики, переглянутих фільмів. Інформацію про належність особи до певного радикального угруповання інформацію може бути отримано з баз даних органів внутрішніх справ, які ведуть облік членів "скінхедівських" чи інших екстремістських (наприклад, неонацистських) угруповань. Про настрої підозрюваного можуть свідчити й інші дії, наприклад, здійснення написів або зображень нацистського чи расистського характеру (зокрема, свастики) на стінах, столах, лавках до або після нападу.

- Доказування мотиву здійснюється шляхом проведення стандартних слідчих дій, таких як допити друзів, колег, сусідів підозрюваного, проведення обшуків у помешканні особи, одержання інформації від Інтернет-провайдерів, оперативне негласне спостереження за підозрюваним з метою встановлення його зв'язків з відповідними угрупованнями. Інформацію щодо мотиву можна одержати і в результаті ретельного огляду місця події та у висновках експерта.

Непрямими доказами мотиву нетерпимості можуть слугувати такі факти, як:

- відсутність провокації з боку потерпілого, відсутність попередніх конфліктів та неприязних стосунків у потерпілого з підозрюваним, наявність коментарів, які принижували честь та достоїнство.
- Певну інформацію щодо мотиву можна одержати також з публікацій на Інтернет-сайтах право-радикальних організацій, які проводили відповідні акції або члени яких вчинили відповідний напад. На сторінках таких організацій в Інтернеті можуть міститися заклики до проведення відповідних акцій, а також звіти, хизування результатами нападів. Про сповідання відповідної ідеології або підтримку можуть також свідчити довідки з органів внутрішніх справ щодо перебування підозрюваного на обліку як члена відповідного молодіжного угруповання.
- Додатково інформація може бути одержана в результаті проведення освідування (огляду тіла живої людини), коли можуть бути виявлені татуювання, притаманні певній молодіжній субкультурі. Протоколи обшуків зазвичай також містять важливу інформацію. Так, протокол особистого обшуку може свідчити про одяг, взуття, атрибутику, які характерні для представника "скінхедівського" руху, також на це вказує наявність при затриманому агітаційних матеріалів. Протокол обшуку помешкання підозрюваного може свідчити про наявність літератури

націоналістичного, профашистського спрямування, відповідні аудіо- та відеоматеріали вдома, наявність певної атрибутики. Зазначені матеріали та інформація можуть міститися в пам'яті мобільного телефону або комп'ютера. У зв'язку з цим протокол огляду мобільного телефону (персонального комп'ютера) або висновки експертизи телекомунікаційних систем і засобів можуть свідчити про наявність відповідних файлів та відвідування відповідних сайтів тощо.

Насильницькі злочини з мотивів нетерпимості скоюються, як правило, у формі нападів. Напади вчиняються зазвичай ввечері, в громадських місцях. Найбільш розповсюдженим способом є напад ззаду з нанесенням удару по голові або ногою в спину, щоб людина впала, а потім побиття руками, ногами по голові, грудям, спині та іншим частинам тіла. Напади здійснюються раптово, без будь-якого попереднього спілкування з потерпілими і, відповідно, без жодних провокацій з їхнього боку. Напади мають жорстокий і агресивний характер та можуть супроводжуватися расистськими висловлюваннями, образами, гаслами, зокрема ультранаціоналістичними. Однак були випадки, коли побиття здійснювалося мовчки. При цьому відсутні ознаки злочинів проти власності, тобто у потерпілих не відбиралися їхні речі, гроші, майно. Як правило, нападники і потерпілі раніше не були знайомі між собою. Нападники найчастіше діють у групі з 2-3 або понад 10 осіб. Групові напади характерні для злочинів з мотивів національної нетерпимості та гомофобії. Напад триває доволі короткий проміжок часу, оскільки вчиняється у громадських місцях при певній кількості свідків, які втручаються у дії нападників. Однак, враховуючи груповий характер нападу, нанесених пошкоджень достатньо для позбавлення життя потерпілого.

Слід зауважити, що напади з мотивів нетерпимості можуть вчинятися і однією особою, зазвичай це відбувається на ґрунті ***релігійної нетерпимості****, як це мало місце в Україні. Іншими характерними особливостями насильницьких злочинів, які вчиняються з мотивів релігійної нетерпимості, є те, що конфлікт виникає під час спілкування представників різних конфесій або невіруючих з віруючим і набуває форми бійки. Для нападів з мотивів релігійної нетерпимості характерним є також відносно нетяжкий характер насилля (легкі тілесні ушкодження).*

Знаряддями, що використовуються при вчиненні насильницьких злочинів на ґрунті нетерпимості, є предмети, спеціально пристосовані для спричинення тілесних ушкоджень, тобто зброя – вогнепальна, травматична, холодна, вибухові пристрої і механізми; побутові предмети – ножі, сокири, мотузки, шнури тощо; транспортні засоби. Однак основними і найбільш розповсюдженими знаряддями вчинення насильницьких злочинів є скляні пляшки, у тому числі горловини від розбитих пляшок, сталеве прутття, палки, ножі або гострі предмети.

Насильницькі злочини вчиняються, як правило, чоловіками віком від 13 до 30 років, які або належать до угруповання, що насаджує націоналістичну чи профашистську ідеологію, або поділяє її. Жінки рідко скоюють злочини такого характеру. Зазвичай вони відіграють допоміжні ролі – підбурюють до вчинення злочину, записують напад на камеру чи мобільний телефон або виступають спостерігачами.

Типовий портрет "скінхеда" – голені або коротко стрижені підлітки у високих шнурованих черевиках і підвернутих джинсах, впевнені, що "очищують країну". Це молодіжний рух, у субкультурі якого важливе місце займають нацистська символіка та расистська ідеологія; його представникам властива агресивна модель поведінки. Важливою частиною іміджу бритоголових є велика кількість татуювань із специфічно "скінівською" або відверто нацистською символікою. В одязі у "скінхедів" переважає стиль "мілітарі" (камуфляжні штани та куртки); воєнні або стилізовані під воєнні високі шнуровані черевики на товстій підошві, іноді зі сталевими носками; короткі спортивні куртки чорного, захисного або, рідше, синього кольору; часто підтяжки, напіввоєнні кепі ("гансовки"); чорні джинси з високо загорненими штанинами. Інколи "скінхеди" перепоясуються армійськими ременями радянського

Однак останнім часом члени молодіжних угруповань намагаються уникати специфічної атрибутики, аби не мати проблем з міліцією чи опонентами – рухом "антифа". До нападів іноземців схильні не лише "скінхедівські" угруповання, а й молодіжні націоналістичні організації, яких підтримують деякі політичні партії. Як і будь який молодіжний рух, "скінхеди" та націоналісти не утворюють єдиної організації, а являють собою мережу угруповань зі спільними світоглядом, атрибутикою та способом життя.

зразка, а в пряжку заливають свинець для більшої тяжкості. Такий ремінь у вмілих руках – небезпечна зброя[17].

Щодо психологічної характеристики особистості злочинця, то це людина агресивна, нестримана, фанатична, зла на оточуючий світ, яка має сильні вольові якості, схильна до конфліктів, ідеологічно підкована[18].

Залежно від ідеології та підходів організації, до якої належать підозрювані, та їхніх мотивів вони можуть діяти з демонстративною відкритістю, коли мають на меті залякати "расових ворогів", можуть знімати напади на відео, а потім викладати їх у мережу Інтернет у відкритому доступі. Інші діють більш приховано і не так демонстративно, з дотриманням правил конспірації. Під час першого спілкування зі співробітниками правоохоронних органів злочинці, як правило, не приховують мотиву скоєного злочину і відкрито висловлюють свої погляди, інколи пишаються тим, що вчинили. Після спілкування з адвокатами більшість з них відмовляється від таких слів і говорять про побутовий характер конфлікту.

Основною особливістю особи потерпілого є його характерна (неслов'янська) зовнішність. Інші ознаки (такі як соціальне походження, освіта, вік, стать, навіть громадянство) значення не мають. Вибір потерпілого відбувається випадково щодо конкретної особи, може здійснюватися пошук за специфічними ознаками зовнішності.

Сліди вчинення насильницьких злочинів з мотивів нетерпимості залишаються як на місці злочину, на потерпілих і злочинцях (матеріальні), так і в пам'яті потерпілих, свідків, очевидців тощо (ідеальні сліди). Особливістю утворення слідів такого виду злочинів є те, що більшість доказової інформації зберігається в пам'яті людей, тобто слідчий матиме справу переважно з ідеальними слідами. Характерними пошкодженнями на тілі потерпілого є множинні травми голови. У всіх випадках убивства причиною смерті була відкрита черепно-мозкова травма або сукупність множинних травм голови.

[17] Лихачев В. Насилие на почве ненависти в украине в 2008 г.: результаты мониторинга // Форум наций. – 2009. – № 2/81. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://forumn.kiev.ua/2009-02-81/81-06.html.

[18] Шлегель О.В., Костылева Г.В., Милованова М.М. Расследование преступлений против личности, совершаемых по мотиву национальной ненависти или вражды – М.: Издательство "Юрлитинформ", 2009. 160 с. Ст. 39-40.

Специфікою застосування кримінальної відповідальності за злочини з мотивів нетерпимості в Україні є незначна кількість випадків притягнення до відповідальності саме за такими мотивами. Так, за офіційними даними Головного слідчого управління МВС України у період з 2004 до 2010 року було зареєстровано і розслідувано 25 злочинів, вчинених на ґрунті нетерпимості. Із них 12 насильницького характеру, половина з яких пов'язана з позбавленням життя особи (4 вбивства і 2 тяжкі тілесні ушкодження, що спричинили смерть). За 7 місяців 2011 року було зареєстровано і направлено до суду чотири справи за статтею 161 КК України і одну справу за статтею 129 КК України (погроза вбивством). Водночас дані неурядових організацій щодо нападів на ґрунті нетерпимості суттєво відрізняються від офіційної статистики: у період з 2006 до 2010 року від нападів на ґрунті нетерпимості постраждала 241 особа, 13 з яких було вбито. У період з 1 січня до 1 серпня 2011 року від нападів на ґрунті неприязні постраждали 24 особи[19].

2.2. Злочини на ґрунті нетерпимості, пов'язані з порушеннями прав і свобод людини і громадянина та громадського порядку

До другої групи злочинів, які вчиняються на ґрунті нетерпимості, належать злочини, не пов'язані з насильством щодо особи. Зазначені злочини посягають на права і свободи громадян, громадський порядок та моральність, а також майно. Відповідальність за них настає за статтею 161 КК України "Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або релігійних переконань" та статтею 300 КК України "Ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію".

Статтею 161 КК України встановлено відповідальність за умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або за образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, за пряме чи непряме обмеження прав або

[19] Статистика сообщений о жертвах нападений на почве ненависти в Украине. 2006-2011 гг. Повідомлення від 12.08.2011 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://noborders.org.ua/ru/poleznye-dokumenty/analitika/statystyka-soobschenyj-o-zhertvah-napadenyj-na-pochve-nenavysty-v-ukrayne-2006-%e2%80%93-2011-hh/.

встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Таким чином, диспозиція статті 161 КК України охоплює багато аспектів і визначає відповідальність за низку різноманітних дій, кожна з яких може становити окремий склад злочину. Серед них такі умисні дії:

- розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті;
- приниження національної честі та гідності;
- образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями;
- пряме чи непряме обмеження прав громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками;
- встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Зазначені елементи об’єктивної сторони цього злочину фактично є способами його вчинення з власними особливостями утворення слідів. Розглянемо кожен з них окремо.

Розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті полягає у розповсюдженні будь-яких ідей і поглядів, що підривають довіру і повагу до певної національності, раси або релігійного віросповідання, а також викликають зневагу або почуття ненависті до традицій, культури, способу життя, релігійних обрядів громадян певної національності або раси тощо; поширення різноманітних закликів, вигадувань, що формують у людей почуття ознлобленості, відчуження і викликають національну ворожнечу або розбрат. Висловлювані ідеї та погляди мають загальний характер і можуть стосуватися або не стосуватися конкретної особи. При цьому не має значення, чи відповідають дійсності особливості, які приписуються тій чи іншій нації. Головна спрямованість учинених діянь – посіяти між людьми різних національностей, рас, релігійних конфесій взаємну недовіру, відчуження, підозрілість, що переходять у стійку ворожість.

Ворожнеча або розбрат можуть поширюватися таким чином:

- усно – під час виступів на мітингах, демонстраціях, надання інтерв'ю на радіо або телебаченні;
- письмово – у формі листівок, які розповсюджуються серед населення, або публікацій в засобах масової інформації тощо;
- шляхом агітації – поширення ідей та поглядів серед широкого кола населення;
- через пропаганду – поширення ідей та поглядів серед вузького (обмеженого) кола осіб[20];
- у наочно-демонстративному вигляді – нанесення зображень (наприклад, нацистських символів).

Агітація та пропаганда можуть вчинятися як в усній, так і в письмовій формах.

Ідентифікація висловлювань і публікацій з ознаками нетерпимості є доволі складним завданням. Системний аналіз документів міжнародних інституцій та практики Європейського суду з прав людини щодо мови ненависті дає підстави виділити такі ознаки, за якими певні висловлювання, публікації, дії тощо можуть вважатися такими, що містять мову ненависті:

- висловлювання або пропаганда, які можуть спричинити або спричинили акт агресії чи серйозні та навмисні порушення громадського порядку і містять заклики до ненависті, дискримінації та насильства щодо особи або групи осіб;
- пропаганда національної, расової або релігійної ненависті, в якій міститься заклик до дискримінації, ворожого ставлення або насильства, незалежно від того, чи стосується мета такої пропаганди певної країни, погрози і насильство на расовому ґрунті тягнуть за собою інші подібні вчинки і створюють атмосферу ворожнечі;
- висловлювання, що підбурюють до насильства, ненависті або дискримінації, у тому числі публічне підбурювання до насильства чи ненависті з расистських або ксенофобних мотивів, або інші види расистської або ксенофобної поведінки, які можуть завдати суттєвої шкоди певним особам або групам осіб;
- висловлювання, що містять публічні образи і наклепи чи погрози певній особі або групі осіб на підставі їх расової належності,

[20] Панькевич В.М. Проблемні аспекти об'єктивної сторони злочину, закріпленого у ст. 161 КК України // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2005. – №2. – Ст. 164-170.

кольору шкіри, мови, релігії, національності або національного чи етнічного походження;

- публічна пропаганда расистської ідеології або публічне заперечення з расистськими намірами геноциду, нацистського Голокосту, злочинів проти людства чи воєнних злочинів, зокрема публічне виправдання з расистськими або ксенофобними намірами злочинів геноциду, злочинів проти людства і воєнних злочинів (згідно з формулюваннями, що містяться у статтях 6, 7, 8 статуту Міжнародного кримінального суду), що, зокрема, може спричинити порушення громадського спокою;
- пропаганда війни або пропаганда національної, расової або релігійної ненависті, яка закликає до дискримінації, ворожого ставлення або насильства;
- провокаційні зображення об'єктів релігійного поклоніння;
- висловлювання, які зачіпають, ображають, шокують або провокують віруючих, наприклад у випадках з лайливими висловлюваннями щодо пророка ісламу віруючі можуть цілком обґрунтовано вважати себе об'єктами безпідставних і образливих нападок, які здійснюються через критику релігійних доктрин[21].

Перш ніж прийняти рішення щодо наявності мови ненависті, до уваги беруться декілька чинників у взаємозв'язку. Так, щоб визначити наявність у певному висловлюванні елемента "мови ненависті", необхідно встановити мету, яку переслідував заявник, а також зміст і контекст, в якому було поширено висловлювання. Зокрема, встановлюється, чи мав заявник на меті пропагувати расистські думки та ідеї, використовуючи "мову ненависті", або ж він намагався поінформувати громадськість з приводу питання, яке було суспільно значимим. При цьому слід розрізняти констатацію факту, який можна довести, і оціночне судження, яке неможливо довести, але яке має ґрунтуватися на достатньому фактичному матеріалі. До уваги береться також можливий вплив висловлювання, зокрема, звертається увага на форму, в якій було здійснено вираження поглядів, засоби поширення такого вираження поглядів, контекст, в якому відбувається це поширення, а також враховується засіб, завдяки якому відбулось його поширення (друковані чи електронні ЗМІ або художні твори).

[21] Вебер, Анн**.** Навчальний посібник з проблематики "мови ненависті" / [пер. з англ. Східноєвропейського інституту розвитку; за заг. ред. Павліченка О. М.] – К. : Тютюкін, 2010. – 96 с.

Важливим чинником є також особистість підозрюваного, зокрема те, чи здійснював він у минулому публічне розповсюдження брошур, фотографій або інших матеріалів, які містять расистські та ксенофобні висловлювання; чи здійснював (здійснює) керівництво расистською або ксенофобною групою, підтримку такої групи або участь в її діяльності з метою долучитися до злочинної діяльності подібної організації. У випадках публікації в ЗМІ з'ясовується і враховується те, чи виступає така особа журналістом або автором оскаржуваних висловлювань, чи сприяє їх поширенню.

Як свідчить аналіз практики, висловлювання, спрямовані на розпалювання національної ворожнечі або ненависті, доволі часто супроводжуються репліками, які принижують національну честь та гідність громадян.

Приниження національної честі та гідності або образа почуттів громадян у зв'язку з їх релігійними переконаннями мають за мету показати неповноцінність, обмеженість людей конкретної національності, віросповідання тощо як в усній, письмовій, так і в інших формах. Це проявляється в різних діях: третирування громадян – наклепі, цькуванні, знущанні над культурою, релігійними обрядами, звичаями тощо будь-якої нації, дискримінації осіб певної національності або раси. Такі дії іноді мають виражений характер чи є елементом попередніх дій з розпалювання ворожнечі.

Приниження національної честі та гідності можуть мати як насильницький, так і ненасильницький характер. Насильницькі дії можуть виражатися в нанесенні побоїв, катуванні з метою

Також доволі поширеними в Україні є випадки пошкодження та осквернення мечетей та синагог і релігійних святинь. Зокрема, мали місце підпали мечетей та синагог, забруднення стін фарбою, нанесення надписів та зображень, які ображають почуття віруючих певної релігії, залиття фарбою, підпали та руйнування пам'ятників релігійним проповідникам тощо. Такі дії за умови відсутності ознак, передбачених у статті 161 КК України, можуть кваліфікуватися за статтею 178 "Пошкодження релігійних споруд чи культових будинків" та статтею 179 "Незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь" КК України. Іншим прикладом образи релігійних почуттів може слугувати встановлення православних поклінних хрестів у символічно значущих для мусульман місцях Криму.

приниження національної гідності або релігійних почуттів конкретної особи.

Зазначені дії іноді мають характер вандалізму, який спрямований на приниження національної честі та гідності. В Україні доволі поширеними є випадки руйнування могил на мусульманських та єврейських кладовищах, наруга над пам'ятниками жертвам Голокосту тощо. Дії підозрюваних у таких випадках кваліфікуються або за статтею 161 або за статтею 297 КК України "Наруга над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого". На нашу думку, за відсутності ознак статті 161 КК України дії підозрюваних у таких випадках можуть кваліфікуватися за цими статтями КК України із застосуванням пункту 3 частини 1 статті 67 КК України, тобто з обов'язковим встановленням обставин, які обтяжують покарання з вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату.

Ознаками, які свідчать про мотив нетерпимості, є відповідні написи, зображення, символи тощо, які залишаються в місцях вчинення злочину.

Слідами вандалізму в такому випадку є:

- уламки пам'ятників: можливі сліди від знарядь злочину, мікрооб'єкти біологічного та іншого походження, мікрочастини одягу злочинців;
- написи та зображення на парканах, пам'ятниках, релігійних спорудах (хімічний склад фарби може бути досліджений);
- сліди рук, взуття злочинців, сліди біологічного походження (злочинець випадково поранився);
- залишки фарби чи інших хімічних речовин, мікрочастин матеріалу пам'ятників на одязі у підозрюваних;
- банки від фарби, балончики з барвниками можуть бути знайдені при затриманих або за місцем проживання підозрюваних.

Знаряддям вчинення злочинів на ґрунті нетерпимості, які не пов'язані із застосуванням насильства до особи, зазвичай є друковані видання, зокрема листівки, газети, журнали, брошури, плакати тощо; фарби, балончики з барвниками; пензлі та інші предмети, які використовуються для виготовлення друкованої продукції, а також для нанесення написів та малюнків на стінах будівель та інших об'єктах; дукарське обладнання; засоби малої поліграфії (комп'ютери, сканери, принтери, ксерокси тощо).

Слідова картина дій з розпалювання ненависті та ворожнечі, приниження національної честі та гідності, образи релігійних почуттів залежить від способу висловлення – письмово, усно або в наочно-демонстративному вигляді. У випадку публікації відповідних матеріалів, які містять "мову ненависті", сліди певних дій будуть відображатися в тексті висловлення, його носії, матеріалі письма, що залежить від способу публікації. Якщо виготовлено рукописний текст, у ньому будуть відображені особливості написання та почерку виконавець надпису (тексту), використаного письмового приладу (ручки, фломастера тощо), барвника (пасти, чорнила, фарби тощо). За наявності друкованого тексту в ньому відобразяться особливості процесу друку і використаних пристосувань і техніки. Важливим є також той факт, що у будь-якому випадку такий текст міститиме ознаки, які вказують на особливості особистості виконавця та автора. У подальшому такі матеріали стають об'єктами експертизи технічного дослідження документів та/або почеркознавчої і авторознавчої експертизи. У разі нанесення текстів, слів, символів, інших зображень на парканах та стінах будівель важливим є також проведення експертизи лаків, фарб і матеріалів, можливе проведення почеркознавчої експертизи.

Слід зауважити, що важливими складовими способу вчинення злочинів розглянутої категорії є метод виготовлення використаних злочинцями друкованих видань, спосіб їх доставки до певного місця (міста, селища, району тощо), спосіб розповсюдження серед населення (доведення до відома людей тих ідей, які пропагуються злочинцями). Необхідно мати на увазі, що друковані видання, які цікавлять слідство, можуть тиражуватися цілком легально: бути зареєстрованими та видаватися в установленому законом порядку. У разі публікації у ЗМІ сліди залишаються в матеріалах редакції, свідками можуть виступати журналісти, які спілкувалися з підозрюваним чи брали у нього інтерв'ю, рукописи, які передавалися автором до редакції, угоди, договори, контракти, якщо такі укладалися між редакцією та автором.

Якщо йдеться про незаконно виготовлену друковану продукцію, дослідження способу її виробництва буде пов'язане з певними труднощами, однак може дати цікаву інформацію як про самих злочинців, так і про організаторів злочинної діяльності групи, а також про інші обставини вчинення розслідуваного злочину. Криміналістично значимою буде навіть інформація про те, чи виготовлена продукція в тому населеному пункті, де її було знайдено, або в ін-

шому місці. Щодо слідів, залишених у процесі незаконного виготовлення друкованої продукції, то вони будуть аналогічними до тих, що утворюються при законному способі виготовлення. Носіями слідової інформації можуть бути файли у пам'яті персональних комп'ютерів, розміщені на відповідних Інтернет-сайтах.

Способи доставки друкованої продукції бувають різними. Особливості процесу слідоутворення при цьому визначаються способом доставки: з використанням транспорту (автомобільного, залізничного тощо) або без нього. В кожному випадку ці дії залишать певні сліди. Це може бути інформація в товаросупровідних документах, дані, отримані від свідків (водіїв, вантажників тощо), тощо. Друкована продукція може бути доставлена та розповсюджена окремими членами злочинної групи, активність яких при цьому не є вираженою.

Місцем розповсюдження відповідних листівок, газет, іншої друкованої продукції можуть бути відкриті громадські місця (площі, парки, сквери, вулиці, інші місця скупчення людей), громадський транспорт (вагони метро, салони тролейбусів, автобусів тощо); території підприємств, установ, організацій; житлові приміщення. До житлових приміщень відносять будинки, квартири, кімнати в квартирах та будинках, а також сходи, сходові майданчики, на яких знаходяться поштові скриньки, в яких злочинці можуть залишати друковані видання[22].

Як і у випадку з насильницькими злочинами, при дослідженні способу вчинення ненасильницьких злочинів розглянутої групи слід мати на увазі, що ознакою процесу утворення слідів є те, що значний обсяг криміналістично значимої інформації залишається в пам'яті людей, особливо при усному способі доведення інформації. Отже, в процесі розслідування працювати належить не тільки та не стільки з матеріальними слідами, скільки з так званими інтелектуальними (або ідеальними) слідами. У разі публічних виступів під час демонстрацій, мітингів доказова інформація може також міститися у пам'яті мобільних телефонів, на дисках, картках пам'яті та інших носіях, якщо здійснювався аудіо- чи відеозапис події, у тому числі й журналістами. В останньому випадку відповідний матеріал

[22] Методика расследования преступлений, совершаемых на почве национальной или расовой вражды или ненависти // А. Я. Винников, Н. М. Гиренко, О. Н. Коршунова, А. В. Леухин, Е. Б. Серова; Под общ. ред. О. Н. Коршуновой. СПб., 2002. – 92 с.

може бути одержаний від редакції відповідного ЗМІ. Якщо захід було проведено законно, в органах місцевого самоврядування будуть знаходитися документи щодо проведення заходу – заяви, дозволи, рішення тощо.

Обмеження прав громадян виражається в прямому або непрямому їх ущемленні у будь-якій галузі діяльності залежно від національної, расової належності, статі, мови, релігійних переконань або, навпаки, у встановленні прямих чи непрямих привілеїв (тобто незаконних пільг будь-якого характеру) на цих же підставах. Так, обмеження трудових прав громадянина може виражатися у віддані переваги перед ним іншим громадянам (іншої національності, статі) при прийомі на роботу, навчання, тоді як попередній громадянин відповідав вимогам, що висуваються до претендента на цю посаду. Або при звільненні з роботи (наприклад, при скороченні робочих місць) національна приналежність, мова громадянина стають підставою для його звільнення. Порушення цих прав може мати місце під час подання щодо заохочення або нагороди, у разі висування на конкурс, присудження конкурсної премії тощо, якщо ці дії були обумовлені національним походженням, майновим станом, ставленням до релігії тощо.

Останнім часом в Україні набули поширення гомофобські настрої – ворожнеча або ненависть до осіб нетрадиційної сексуальної орієнтації. У деяких містах України праворадикальні організації проводили публічні виступи гомофобського характеру. З огляду на це серед інших підстав обмеження прав або надання привілеїв може бути також і сексуальна орієнтація громадянина. В країнах Європи поширеною є трансфобія – ворожнеча або ненависть до людей, які вважають, що народилися не тієї статі і одягаються та поводяться як представники протилежної статі. Такий чинник також може бути основою для обмеження прав або надання привілеїв. За повідомленнями громадських організацій, в Україні є випадки відмови у працевлаштуванні та звільнення з роботи за мовною ознакою – за спілкування українською або незнання російської мови.

Слідами обмеження прав громадян можуть бути показання свідків, управлінські документи, резолюції на відповідних заявах, внутрішні накази, розпорядження, сукупність документів, що відображають проведення конкурсів, прийняття відповідних управлінських рішень – протоколи зборів, засідань тощо. Важливим у цій ситуації

є вивчення особи підозрюваного, зокрема з'ясування того, чи поділяє він певні погляди, тощо.

Слідами вчинення злочину, передбаченого статтею 300 КК України "Ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію", є власне твори, кіно- та відеопродукція, що була виявлена у підозрюваних або за місцем їх помешкання; комп'ютерні файли з відповідними текстовими та кіно- або відео зображеннями чи їх фрагментами, що знаходилися у підозрюваних у виготовленні такої продукції; показання свідків, протоколи оперативно-розшукових заходів та додатки до них та інші дані, що свідчать про намір збуту та розповсюдження або сам збут та розповсюдження таких предметів тощо. Важливим є наявність висновку спеціаліста чи відповідної державної установи, наприклад Національної експертної комісії з питань суспільної моралі чи Національної комісії у правах національностей та релігії, щодо того, чи є відповідні твори та матеріали такими, що пропагують расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію.